

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2021.33.25

Maciej Rak

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

ORCID: 0000-0003-0042-1406

e-mail: maciej.rak@uj.edu.pl

Kulturemy gwarowe, polskie i słowiańskie – zarys problematyki

Polish and Slavic dialectal culturemes: Outline of issues

Abstract: This article surveys Polish publications on culturemes and discusses the research procedure for identifying them. The following units have been recognized as dialectal culturemes: *ROBOTA* ‘work’, *ZIYMIA* ‘earth’, *BIYDA* ‘poverty’, *GLÓD* ‘hunger’, *ŚLEBODA* ‘freedom’, *HONÓR* ‘honour’, *KRZYŻ* ‘cross’, *PÁN BÓG* ‘God’, *PÁN JEZUS* ‘Lord Jesus’, *MATKA BOSKÁ* ‘Mother of God’, *KSIONDZ* ‘priest; father’, *PÁN* ‘lord, master’, *GORZÁŁKA* ‘vodka’, and *CHLYB* ‘bread’. Polish culturemes include: *PAN BÓG* ‘God’, *PAN JEZUS* ‘Lord Jesus’, *MATKA BOSKA* ‘Mother of God’, *KRZYŻ* ‘cross’, *PRACA* ‘work’, *HONOR* ‘honour’, *BOHATERSTWO* ‘heroism’, *ODWAGA* ‘courage’, *PRAWOŚĆ* ‘righteousness’, *WOLNOŚĆ* ‘freedom’, *POLSKA* ‘Poland’, *WISŁA* ‘the Vistula river’, *CZĘSTOCHOWA* ‘the city of Częstochowa’, *KRAKÓW* ‘the city of Cracow’, *WARSZAWA* ‘the city of Warsaw’, *BIEDA* ‘poverty’, *CHLEB* ‘bread’, and *WÓDKA* ‘vodka’. Slavic culturemes are the least numerous: *PAN BÓG*, *PAN JEZUS*, *MATKA BOSKA*, *KRZYŻ*, *PRACA*, *WOLNOŚĆ*, *HONOR*, *CHLEB*, *SŁOWIANIN* ‘Slav’ and *WÓDKA*.

Key words: culturemes; ethnolinguistics; Polish dialects; Polish language; Slavic

Uwagi wstępne

W polskim językoznawstwie po raz pierwszy uwagi na temat kulturemów pojawiły się w artykule Jana Ożdżyńskiego (1993), który odwoływał się do teorii *culturemes* (czyli jednostek kulturowych) francuskich semiotyków Andre Martineta i Georges’a Mounina. Wykorzystanie kulturemów do badań

etnolingwistycznych zapoczątkowała i twórczo rozwinęła Alicja Nagórko (1994, 2004a, b, c, 2005, 2007, 2009), a później tym tropem poszedł Maciej Rak (2015a, b, 2017, 2020, 2021), bazując głównie na materiale gwarowym. W ujęciu przekładoznawczym do omawianej koncepcji sięgnęła Hanna Burkhardt (2008)¹, a Grażyna Zarzycka (2019) postulowała jej zastosowanie w glottodydaktyce².

Zestawiona wyżej literatura dowodzi, że w ostatnich kilkunastu latach zainteresowanie „ważnymi dla samoidentyfikacji jakiejs społeczności słowami kluczami, charakteryzującymi zarówno jej stosunek do tradycji, dziedziczonych wartości, jak i radzenie sobie z czasem teraźniejszym” (Nagórko, Łaziński, Burkhardt 2004: XIX) – jak zdefiniowała *kulturem* Alicja Nagórko – znacznie się zwiększyło i objęło różne aspekty polskich badań humanistycznych (etnolingwistykę, dialektologię, kulturoznawstwo, przekładoznawstwo i glottodydaktykę). Już z tej definicji³ wynika, że *kulturemy* są pojęciem pokrewnym wobec słów kluczy w ujęciu Anny Wierzbickiej (1990, 1992, 1999: 450–544, 2007), czyli „słów, które są dla kultury w jakiś szczególny sposób ważne i które mogą o niej wiele powiedzieć” (Wierzbicka 2007: 42). Relacje między *kulturemami* i słowami kluczami omówiła więc dokładniej Alicja Nagórko (w druku), Jerzy Bartmiński (2016) rozszerzył tę perspektywę o skrypty kulturowe, a Maciej Rak (2015a, b, 2017) ujął *kulturemy* także na tle słów sztandarowych Walerego Pisarka (2002), symboli kolektywnych Michaela Fleischera (1998) i egzotyzmów.

¹ Inspiracją dla tej badaczki była książka Hansa J. Vermeera i Heindruna Wittego (1990).

² Warto dodać, że w niemieckim językoznawstwie zainteresowanie *kulturemami* wyrosło z badań Els Oksaar (1988) nad komunikacją z udziałem cudzoziemców, w sytuacji, w której opanowanie reguł gramatyki i słownictwa języka obcego nie gwarantuje pełnego porozumienia. Właśnie książka *Kulturemtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung* (Oksaar 1988) zainspirowała A. Nagórko do zajęcia się omawianą koncepcją. Trzeba tu jednak wyraźnie podkreślić, że o ile w modelu Oksaar *kulturemy* to charakterystyczne zachowania społeczne, takie jak np. ‘wizyta’, ‘komplementowanie’, o tyle w ujęciu Nagórko są to leksemy, a nie same koncepty.

³ Nieco bardziej rozbudowaną definicję *kulturemu* znajdziemy w *Kulturemach podhalańskich* (Rak 2015b: 13): „[*Kulturemy* to] jednostki etnolingwistyczne, słowa kluczowe, które w planie wyrażania są reprezentowane przez pojedyncze leksemy, zaś w planie treści mają tak bogate znaczenia, że dzięki nim można zrozumieć specyfikę danej społeczności narodowej, etnicznej lub regionalnej. To właśnie m.in. poprzez *kulturemy* społeczność określa swoją tożsamość, stosunek do tradycji i wartości, a także sposób radzenia sobie w obecnych czasach. Z powodu częstej nieprzekładalności reprezentujące je leksemy mają nastawienie etnocentryczne (nierzadko są składnikami autostereotypu) jako słowa zbiorowej pamięci. *Kulturemy* zwykle funkcjonują jako składniki związków frazeologicznych i pojawiają się w kliszowanych tekstach folkloru, poezji ludowej, literaturze regionalnej oraz w wypowiedziach autorefleksyjnych”.

Bardzo interesujące, a przy tym ważne dla niniejszego artykułu są uwagi Aleksandry Niewiary zamieszczone w pracy *Uniwersalizm i relatywizm słów kluczy i pojęć kluczowych kultur słowiańskich* (2018). Autorka, odnosząc się do A. Wierzbickiej i wyników socjologicznych badań Geerta Hofstedeego dotyczących czynników zaprogramowania kulturowego, wytypowała następujące słowiańskie słowa klucze: 'człowiek', 'bóg', 'wspólnota', 'wolność', 'zgoda', 'walka', 'ziemia', 'prawda' i 'wiara' (s. 223).

Zakładając, że koncepcja kulturomów może być z powodzeniem wykorzystywana w badaniach porównawczych (sam termin też jest dość poręczny, bowiem ze względu na swoją budowę wpisuje się w szereg: *fonem, morfem, leksem, tekstem...*), proponuję listę kulturomów gwarowych, polskich i słowiańskich (jest to oczywiście zaledwie zarys problematyki). Ponieważ wskazywanie tego rodzaju jednostek – podobnie jak słów kluczy – dokonuje się w pewnym stopniu intuicyjnie, wymienione poniżej grupy kulturomów mogą być uzupełniane o kolejne przykłady. Wypraktykowane już procedury (por. Rak 2015b: 18–31), wspomagające typowanie kulturomów, cechują się interdyscyplinarnością i obejmują aspekty:

(1) językoznawczy (m.in. produktywność słowotwórczą wyrazów; relacje semantyczne, w które te wyrazy wchodzi – zwłaszcza synonimię; sposób ich leksykograficznego ujęcia, w szczególności chodzi o słowniki o nachyleniu etnolingwistycznym; liczebność związków frazeologicznych z danymi komponentami);

(2) literaturoznawczy (m.in. analizę motywów literackich i metafor poetyckich; zwrócenie uwagi na częstotliwość danego tematu w literaturze, a także na specyfikację gatunkową tekstów; bardzo ważne są np. hymny narodowe, co udowodniła A. Niewiara (2018));

(3) socjologiczny (m.in. obserwację zachowań społecznych; szczególnie istotne są tu jednak badania ankietowe);

(4) etnologiczny (m.in. rytualizację zachowań kulturowych; zwyczaje i obrzędy).

Jeśli idzie o opis (eksplikację) kulturomów, to jako jednostki etnolingwistyczne (o statusie ontologicznym bliskim „korelatom semantycznym” przedmiotów i nazw, które znajdujemy np. w SSiSL) z powodzeniem mogą być one ujmowane w postaci definicji kognitywnej zaproponowanej przez Jerzego Bartmińskiego (1988) i stosowanej m.in. w *Słowniku ludowych stereotypów językowych* (SLSJ; hasła: *gwiazda, koń, kukułka, rozmaryn, słońce, talar i wół*) i *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL).

Kulturemy gwarowe

W książce *Kulturemy podhalańskie* (Rak 2015b) wydzielono 4 kategorie, którym podporządkowano 34 kulturemy, są to:

(1) opozycja swój – obcy: *GÓRÁL*, *GAZDA*, *BACA*, *JUHAS*, *ZBÓJNIK*, *KSIONDZ*, *PÁN*, *CEPER*;

(2) wartości pozytywne: *PÁMBÓCEK*, *PÁNIEZUS*, *GAŹDZINÁ PODHÁLA*, *KRZYŻ*, *ŚLEBODA*, *HONÓR*, *ROBOTA*, *ZIYM*, *DUDKI*, i negatywne: *BIYDA*, *GLÓD*;

(3) tożsamość kulturowa: *GWARA*, *MUZÝKA*, *ŚPIYWANIE*, *TÁNIEC*, *UBRANIE*, *PORTKI*, *CIUPAGA*, *MOSKÁL*, *OSCYPEK*, *GORZÁŁKA*, *OWCA*;

(4) geografia mentalna: *PODHÁLE*, *GÓRY*, *GIEWONT*, *HÁLA*.

Mając za punkt wyjścia ten zasób kulturemów, można pokusić się o ich zestawienie z kulturemami charakterystycznymi dla innych regionów Polski, zwłaszcza takich, które mają dobrze zachowaną gwarę i kulturę ludową, np. Orawa, Spisz, Śląsk Cieszyński, Śląsk Opolski i Górny Śląsk. Dotychczas nie prowadzono tego typu badań, jednak można przyjąć, że wskazane przez Jolantę Tambor (2008: 198–203) hasła *HANYS*, *FAMIŁOK* i *HAŁDA*, nazwane przez nią *synonimami / symbolami śląskości, śląskimi hasłami i śląskimi słowami kluczami*, to właśnie kulturemy.

Tambor zwróciła uwagę na egzotyzymy śląskie, mamy jednak zasób kulturemów wspólny dla wszystkich regionów Polski: *ROBOTA*, *ZIEMIA*, *CHLYB*, *BIYDA*, *GLÓD*, *WOLNOŚĆ*, *HONÓR*, *KRZYŻ*, *PÁN BÓG*, *PÁN JEZUS*, *MATKA BOSKÁ*, *KSIĄDZ*, *PÁN* i *GORZÁŁKA*. Trzy pierwsze jednostki ściśle wiążą się z agrocentryzmem (więcej na temat roli agrocentryzmu w ludowym systemie aksjonormatywnym czytaj np. w pracach Józefa Styka (1986, 1988, 1993, 1999) i Izabeli Bukraby-Rylskiej (2013)), który wynika z szacunku do ziemi – matki, karmicielki, dającej pokarm (plony, a z nich jest wypiekany chleb) i życie, a po śmierci zabierającej ciało. Z tego powodu wśród klątw znajdziemy m.in. formułę: *Oby cię święta ziemia nie nosiła*. Przymiotnik *święta* nie pojawia się tu przypadkowo, w wizji ziemi stałym komponentem jest pierwiastek sakralny. Kult Matki Ziemi jest powszechny na obszarze Słowiańszczyzny i prawdopodobnie we wszystkich kulturach rolniczych (Mosiński 1934: 510–511; SD II: 315–317; SSiSL I/2: 17–18).

Z kolei pracowitość, która bezpośrednio łączy się z *ROBOTĄ*, w społeczności wiejskiej należy do najbardziej pożądanых cech osobowościowych, stąd w gwarach tak duża liczba ekspresywnych (dokładniej rzecz ujmując, krytykujących) określeń osób leniwych. W gwarze podhalańskiej zanotowano 19 ekspresywizmów męskich i 2 odnoszące się do kobiet (Rak 2015b: 199). Ta dysproporcja pokazuje, że w polskiej kulturze ludowej, która ma w zasadzie

patriarchalny charakter⁴, lenistwo było krytykowane zwłaszcza w wypadku mężczyzn, czyli mężów i ojców.

BIEDA i *GLÓD* to kulturemy, które wyrażają obawy. Tkwią bardzo głęboko w podświadomości, ujawniając się zwłaszcza we frazematyce (prawie 60 jednostek w gwarze podhalańskiej, por. Rak 2015b: 242) i tekstach kliszowych. Co znamienne, podczas badań terenowych temat biedy i głodu pojawia się często, jest stałym komponentem wspomnień najstarszych mieszkańców wsi właściwie niezależnie od położenia geograficznego tych miejscowości.

WOLNOŚĆ i *HONOR* są wartościami o szczególnym statusie. Jeśli pozbawimy kogoś wolności i honoru, pozbawimy go w praktyce człowieczeństwa. Wolność w ujęciu ludowym nie jest tożsama z wolnością ogólnopolską, jest bowiem uboższa o komponent narodowowyzwoleńczy (albo jest on znacznie zmarginalizowany, por.: Rak 2011). Wpływ na to miały doświadczenia pańszczyzny, a także to, że polscy chłopci zyskali świadomość narodową dopiero w XIX w. Nie był to zresztą – jak wiadomo – łatwy proces, gdyż podziały stanowe sprawiły, że chłopci postrzegali Polskę jako państwo szlachty, a nie swoje.

Kolejna grupa: *KRZYŻ*, *PAN BÓG*, *PAN JEZUS*, *MATKA BOSKA*⁵ to wartości sakralne wpisane w religijność polskiej wsi jako jeden z fundamentów jej tożsamości. Mowa tu oczywiście o religijności katolickiej. Warto o tym pamiętać, bowiem na Śląsku Cieszyńskim w związku z dominacją luteranizmu kult maryjny jest bardzo osłabiony, można więc założyć, że *MATCE BOSKIEJ* nie przysługuje tam status kulturemu.

KSIĄDZ i *PAN* wpisują się w uniwersalną opozycję swój – obcy, gdzie swój to mieszkaniec wsi, a obcy to człowiek spoza tej społeczności, zwykle inaczej ubrany i mówiący nieco innym językiem (nie gwara). W stosunku do pana zachowywano dystans i nieufność. Jeśli idzie o księdza, to pozycjonowanie go w kategorii obcego byłoby pewnego rodzaju nadużyciem. W związku z jego sakralną rolą pośrednika między Bogiem a wiernymi, a także w związku z tym, że niejako opiekuje się on parafianami, nie jest obcy, ale nie jest też swój. Gdy zwracano się do księdza, używano form *pluralis maiestatis* oraz okazywano mu szacunek, m.in. całując go w rękę – w niektórych miejscach Polski, np. w Pcimiu utrzymuje się to do dziś (obserwacja uczestnicząca podczas badań terenowych prowadzonych przez autora artykułu w lipcu 2019 r.).

⁴ Pojawienie się w tym zdaniu asekuracyjnego *w zasadzie* jest spowodowane tym, że Izabela Bukraba-Rylska w *Socjologii wsi polskiej* (2013: 150–156) przytoczyła szereg przykładów podważających powtarzany w literaturze etnologicznej i socjologicznej dogmat o patriarchalnym charakterze polskiej rodziny chłopskiej.

⁵ Więcej o roli Matki Boskiej w polskiej tradycji ludowej czytaj w artykule Jerzego Bartmińskiego (2007).

Na końcu sytuuje się GORZAŁKA. Jak wiadomo, uroczystości rodzinne (chrzest, wesele, stypa) nie mogły obyć się bez alkoholu (dotyczy to całej Słowiańszczyzny, por. SD I: 392–394) kupowanego albo częściej wytwarzanego domowymi metodami. Wódki dotyczą nie tylko frazemy, ale także piosenki zarówno dawniejsze (por. np. osobny dział podhalańskich pieśni pijackich (Kopernicki 1888: 211–213)), jak i współczesny repertuar, np. *Wódko ma zespołu Baciary*.

Kulturemy polskie

Alicja Nagórko w artykule *Metody kontrastywne a etnolingwistyka (lingwistyka kulturowa)* (2004b: 28–29) podała przykładowe polskie kulturemy: KRESY, BAŁAGAN, BOHATERSZCZYŻNA, CHAM, CWANIAK, KOŁTUN, KOTLET SCHABOWY, WARCHOŁ, ZAŁATWIĆ i ZIEMIAŃSTWO. Ten zbiór można oczywiście uzupełnić i poprzeć nowszymi przykładami, jak piosenka promująca teleturniej *Kocham cię, Polsko!*, według której kochamy Polskę m.in. *za narodowy kotlet schabowy*.

Do naszych narodowych haseł należy *Bóg, honor, ojczyzna*. Choćby z tego powodu kulturemami są: *PAN BÓG, PAN JEZUS, MATKA BOSKA* i *KRZYŻ*. Polscy katolicy tytułują Matkę Bożą Najświętszą Maryję Panną Królową Polski, wcielając w życie silny kult maryjny. W 2016 r. na króla Polski katolicy intronizowali Jezusa Chrystusa. Warto dodać, że pieśń *Serdeczna Matko* jest śpiewana na melodię *Boże, coś Polskę*, w czym jeszcze dobitniej widać połączenie kultu maryjnego i polskości. Wpisuje się w to również zdanie *Vivat Polonus, unus defensor Mariae*, jak podał Adam Mickiewicz w *Dziadach*. Na wyjątkową rolę słownictwa religijnego w przestrzeni europejskiej (w tym oczywiście w Polsce) wskazuje projekt „Sacrum und Profanum” (www2.huberlin.de/sacrumprofanum) zrealizowany na Uniwersytecie Humboldtów w Berlinie z inicjatywy i pod kierunkiem Alicji Nagórko.

Polskimi kulturemami są też: *PRACA, HONOR, BOHATERSTWO, ODWAGA* i *PRAWOŚĆ*. Te hasła składają się na autostereotyp Polaka (por. Bartmiński 2006; Niewiara 2010: 213–328), a dwa z nich (*PRAWOŚĆ* i *ODWAGĘ*) omówiła Anna Wierzbicka podczas wykładu w Warszawie 9 grudnia 2010 r., wskazując na ich wyjątkową pozycję w polskiej kulturze i nieprzekładalność (dotyczy to *PRAWOŚCI*). Z innych wartości status kulturemu przysługuje *WOLNOŚCI*. Nieprzypadkowo A. Wierzbicka (2007) jako słowa klucze omówiła *WOLNOŚĆ, PRZYJAŹŃ* i *OJCZYZNĘ*, zestawiając je w językach polskim, angielskim, rosyjskim, niemieckim i łacinie. Polska historia XIX i XX w. to niemal nieprzerwana walka o odzyskanie wolności, stąd wyeksponowanie w znaczeniu tego leksemu komponentu narodowowyzwoleńczego.

Do polskiej geografii mentalnej poza *KRESAMI* należą kulturomy: *POLSKA*, *WISŁA*, *CZĘSTOCHOWA*, *KRAKÓW* i *WARSZAWA*. Wisła jest nazywana królową polskich rzek, pojawia się w *Mazurku Dąbrowskiego*, jest symbolem narodowym, wystarczy przywołać rodło – symbol używany przez Związek Polaków w Niemczech. Jest na nim wyobrażona Wisła wraz z Krakowem, czyli historyczną stolicą. Kraków i Warszawa zawdzięczają swój status temu, że są najważniejszymi polskimi miastami, centrami kultury i polskości, dwiema stolicami. Co do *CZĘSTOCHOWY*, to za włączeniem jej do polskich kulturomów przemawia kult maryjny (skupiony wokół obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej z sanktuarium na Jasnej Górze) i historia obrony klasztoru przed Szwedami ujęta w *Potopie* Henryka Sienkiewicza i w zrealizowanym na podstawie tej powieści bardzo popularnym filmie z 1974 r. w reżyserii Jerzego Hoffmana.

Omawiając zagadnienie mentalnej mapy Polaków, Wojciech Chlebda (1997, 1998, 2002) postulował włączenie do słowników ogólnych takich nazw, jak np. *Europa*, *Azja*, *Norymberga*, *Poczdami*, *Jalta* i *Katyni*. Czy mają one status kulturomów? Można się nad tym zastanawiać. *EUROPA* i *AZJA* w polskim dyskursie politycznym i prasowym funkcjonują jako skrajne bieguny, *EUROPA* to cywilizacja i dobrobyt, a *AZJA* to chaos i bieda. *JALTA* i *KATYŃ* wiążą się z kulturomami *WOLNOŚĆ* i *POLSKA*, a także wpisują się w polską narodową martyrologię, podobnie jak *NORYMBERGA*.

Polskimi kulturomami są również *BIEDA* (por. frazem *polska bieda*), *CHLEB* i *WÓDKA*. Na szczególną rolę chleba w naszej kulturze wskazuje m.in. wiersz *Moja piosenka* Cypriana K. Norwida: *Do kraju tego, gdzie kruszynę chleba / Podnoszą z ziemi przez uszanowanie / Dla darów nieba, / Tęskno mi Panie*. Jeśli idzie o *WÓDKĘ*, to w autostereotypie Polaka pijaństwo nadal jest cechą eksponowaną (Bartmiński 2006; Niewiara 2010: 272–276), choć – jak wiadomo – nie należymy do europejskiej czołówki pod względem spożycia alkoholu (według danych WHO za 2019 r. wyprzedzają nas: Litwini, Czesi, Niemcy, Irlandczycy, Luksemburczycy, Łotysze, Bułgarzy, Francuzi, Rumuni, Słowacy i Portugalczycy). Mamy jednak w polszczyźnie bardzo duży zasób frazeologii dotyczącej biesiadowania, o czym pisała m.in. Ewa Jęrzeko (2007a, b). W odniesieniu do rosyjskiego materiału językowego Walery Mokienko i Harry Walter (Val'ter, Mokienko 2005) użyli nawet stwierdzenia, że wyłania się z niego obraz *homo alcoholicus*. Leksem *wódka*, jak wiadomo, zyskał status międzynarodowego slawizmu (por. ang. *vodka*, niem. *Wodka*), ale najprawdopodobniej jest to polonizm.

Kulturemy słowiańskie

Opis kulturemów słowiańskich wymaga zwrócenia uwagi na to, że choć Słowiańszczyzna tradycyjnie jest dzielona na *Slavia Romana* i *Slavia Orthodoxa*, to jednak niezaprzeczalnie stanowi jedność. Fundament tej wspólnoty zawiązał się bowiem w czasach przedchrześcijańskich i przed schizmą wschodnią (1054 r.). Wielkie syntezy kultury słowiańskiej (*Kultura ludowa Słowian* Kazimierza Moszyńskiego, 1929–1939), *Slavjanske drevnosti* pod. red. Nikity I. Tołstoja (SD), *Słownik starożytności słowiańskich* (SSS)) nie eksponują zbyt rozróżnienia, które do dyskursu slawistycznego wprowadził Riccardo Picchio (1958, 1995, 1999), a rozwinął m.in. Sante Graciotti (1998). Warto jednak mieć to na uwadze, podobnie jak i to, że religią Słowian jest nie tylko prawosławie (Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy, Bułgarzy, Macedończycy, Czarnogórcy i Serbowie), katolicyzm (Polacy, Czesi, Słowacy, Chorwaci i Słoweńcy) i protestantyzm (częściowo Serbołużyczanie), które współtworzą chrześcijaństwo, ale też islam (Słowianie na Bałkanach – Boszniacy, Gorani, Torbesze i Pomacy). Podział na *Slavia Romana* i *Slavia Orthodoxa* wymaga więc rozszerzenia o kolejny komponent – *Slavia Islamica* (Greenberg, Nomachi 2012).

Wskazywanie kulturemów słowiańskich jest trudniejsze niż typowanie kulturemów polskich, czeskich, słowackich, rosyjskich, ukraińskich itd. Są to bowiem kulturemy wspólne dla wszystkich Słowian, a Słowiańszczyzna jest obszarem bardzo rozległym i ludnym. Pomocne w określeniu tych jednostek mogą być: SD, SSiSL, SSS, wspomniane już wcześniej prace Anny Wierzbickiej (1990, 2007), artykuł Aleksandry Niewiary (2018) i *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* (LASiS). W kolejnych tomach LAS omówiono: *DOM*⁶ (t. 1), *EUROPE* (t. 2), *PRACĘ* (t. 3), *WOLNOŚĆ* (t. 4) i *HONOR* (t. 5). Są to wartości (z wyjątkiem *Europy*) uniwersalne, nie stoi to jednak na przeszkodzie, by zaliczyć je do kulturemów słowiańskich. Kolejną grupę stanowią sakronimy: *PAN BÓG*, *PAN JEZUS*, *MATKA BOSKA* i *KRZYŻ* (każdy z nich jest omówiony w SD i z pewnością znajdzie się w planowanym 6. tomie SSiSL). Kulturemami są też *CHLEB*, etnonim *SŁOWIANIN* i zwłaszcza dla północnych Słowian – *WÓDKA*.

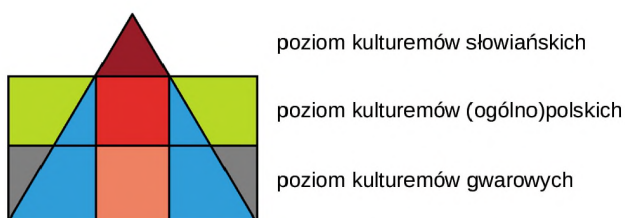
Ostatni z przykładów przekonuje, że należałoby wypracować zestaw meta-leksemów, które umożliwią spójny opis Słowiańszczyzny. Północni Słowianie (zwłaszcza Polacy, Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy) podczas obrzędów i bez konkretnej przyczyny piją wódkę, południowi sięgają częściej po wino, ale i u nich pewne obrzędy nie mogły się obyć bez wódki. Choćby ten przykład wymusza, by przy typowaniu i opisie kulturemów bardziej niż na sam

⁶ Por. też Bartmiński 2018.

denotat, który może się różnić (wódka – wino), patrzeć na jego funkcję. Sprawą oczywistą jest to, że nawet jeśli denotat jest ten sam, to jego nazwy w poszczególnych językach słowiańskich mogą być odmienne. To również wymaga wskazania metaleksemów, być może w postaci wyrażen opisowych.

Podsumowanie

Relacje między kulturomami słowiańskimi, ogólnopolskimi i gwarowymi obrazuje schemat 1.

Schemat 1.

Można założyć, że kulturomy słowiańskie (różne odcienie koloru czerwonego) są tak mocno zakorzenione, iż powtarzają się na dwóch bardziej szczegółowych poziomach, jest to zresztą zasób najmniej liczny. Kulturomy polskie i gwarowe pokrywają się w pewnym zakresie (kolor niebieski), ale nie są w pełni tożsame, co wynika m.in. z tego, że współczesna Polska ma dwa główne fundamenty kulturowe, z jednej strony szlachecki, a z drugiej – ludowy. Społeczeństwo polskie wartościuje obydwa typy kulturowe w różny sposób. Pierwiastek ludowy czasem jest wyśmiewany i ignorowany (jak np. muzyka nurtu disco polo, która w pewnym stopniu przetwarza i kontynuuje motywy z muzyki ludowej), a czasem jest stawiany jako wzór polskości. Co też istotne, polskie i gwarowe kulturomy, którym odpowiada ten sam leksem, nierzadko są wypełnione innymi treściami, jak jest to w wypadku *WOLNOŚCI*. Kulturomy typowo gwarowe w schemacie zostały oznaczone kolorem szarym, a typowo polskie – jasnozielonym.

Kwestia kulturomów słowiańskich i gwarowych może być omawiana także w nieco innej perspektywie niż ta, którą zaproponowano wyżej. Chrześcijaństwo na obszarze Słowiańszczyzny (nie jest tu istotne, czy mówimy o *Slavia Orthodoxa* czy o *Slavia Romana*) zaabsorbowało i w dalszym ciągu przechowuje część dawnych wierzeń. Można więc przypuszczać, że polskie ludowe wyobrażenia *ZIEMI* są bliższe np. słowackim ludowym wyobrażeniom niż ogólnopolskim. Przy takim założeniu część kulturomów gwarowych sytuuje się w szerokiej wspólnosłowiańskiej perspektywie.

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Polak*, [w:] *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 360–367.
- Bartmiński Jerzy, 2007, *Chrześcijaństwo a kultura ludowa. Matka Boska w polskiej tradycji ludowej*, [w:] *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 187–204.
- Bartmiński Jerzy, 2016, *Słowa klucze, kulturemy, koncepty kulturowe*, „Przegląd Humanistyczny” 3, s. 21–29.
- Bartmiński Jerzy, 2018, *Język w kontekście kultury, czyli co dziś oznacza metafora „europejski dom”?*, Katowice: „Śląsk”: Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych.
- Bukraba-Rylska Izabela, 2013, *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Burkhardt Hanna, 2008, *Kulturemy i ich miejsce w teorii przekładu*, [w:] *Język a Kultura*, t. 20: *Tom jubileuszowy*, red. Anna Dąbrowska, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 197–209.
- Chlebda Wojciech, 1997, *Zarys polskiej geografii mentalnej*, „Przegląd Humanistyczny” XLI, nr 3, s. 81–94.
- Chlebda Wojciech, 1998, *Kilka słów o Europach i innych mentalnych kontynentach*, [w:] *Słowo i czas*, red. Stanisław Gajda, Anna Pietryga, Opole: Wydawnictwo TiT, s. 46–57.
- Chlebda Wojciech, 2002, *Polak przed mentalną mapą świata*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 14, s. 9–26.
- Fleischer Michał, 1998, *System polskich symboli kolektywnych. Wyniki badań empirycznych*, [w:] *Język a Kultura*, t. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, s. 308–335.
- Graciotti Sante, 1998, *Le due Slaviae. Problemi di terminologia e problemi di idee*, „Ricerche Slavistiche” XLV, s. 5–86.
- Greenberg Robert D., Nomachi Motoki (red.), *Slavia Islamica. Language, Religion, Identity*, Sapporo.
- Jędrzejko Ewa, 2007a, *Na fraszek dobry trunek (a uczonym z książek ratunek!?)*. *Frazeologia biesiadna w językowym obrazie polskiej kultury narodowej*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*, red. Wojciech Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 247–265.
- Jędrzejko Ewa, 2007b, *O polskiej kulturze kulinarno-biesiadnej z perspektywy etnoparemiologii*, [w:] *Pokarmy i jedzenie w kulturze. Tabu, dieta, symbol*, red. Katarzyna Łeńska-Bąk, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 13–33.
- Kopernicki Izidor, 1888, *Pieśni górali bieskidowych z okolic Rabki*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” XIII, s. 117–226.
- LASiS: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 1: *Dom*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2015; t. 2: *Europa*, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole, Wydawnictwo UMCS 2018; t. 3: *Praca*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2016; t. 4: *Wolność*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński,

- Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS 2019; t. 5: *Honor*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2017.
- Moszyński Kazimierz, 1929–1939, *Kultura ludowa Słowian*, t. I: *Kultura materialna*, 1929; t. II: *Kultura duchowa*, cz. 1: 1934, cz. 2: 1939, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Nagórko Alicja, 1994, *Z problemów etnolingwistyki – jak porównywać języki i kultury?*, „Poradnik Językowy” 4, s. 4–14.
- Nagórko Alicja, 2004a, *Fremdsprachenunterricht und der Wandel der kulturellen Stereotype in den deutschpolnischen Beziehungen*, [w:] *Sprachwissen in der Hochschulgemanistik. Interkulturelle Kommunikation. Referate von den Konferenzen in Karpacz 2001 und in Ślubice 2002*, red. Ulrich Engel, Bonn: DAAD, s. 242–252.
- Nagórko Alicja, 2004b, *Metody kontrastywne a etnolingwistyka (lingwistyka kulturowa)*, [w:] *Multikulturowość, tożsamość narodowa, mniejszości na Węgrzech i w Polsce*, red. Eva Förián, Debreczyn: Kossuth Egyetemi K., s. 23–33.
- Nagórko Alicja, 2004c, *Das Verhältnis Sprache(n): Kultur(en) aus anthropologischer und soziologischer Sicht*, [w:] *Das Bild der Gesellschaft im Slawischen und im Deutschen. Typologische Spezifika*, red. Wolfgang Gladrow, Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag Der W, s. 159–170.
- Nagórko Alicja, 2005, *Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru*, „Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje” 30, s. 131–143.
- Nagórko Alicja, 2007, *Poln. obywatel, tschech. občan, dt. Bürger – drei Benennungen, ein Begriff?*, [w:] *Zwischeneuropa – Mitteleuropa. Sprache und Literatur in interkultureller Konstellation*, red. Walter Schmitz, Jürgen Joachimsthaler, Dresden: Thelem, s. 104–119.
- Nagórko Alicja, 2009, *Lakuny, ksenizmy, alteryzmy i inne rafa w komunikacji międzykulturowej*, [w:] *Kultura jako przestrzeń dialogu. Polska – Niemcy*, red. Anna Mróz, Adam Niewiadomski, Warszawa: Lingua Iuris, s. 51–64.
- Nagórko Alicja, w druku, *Anny Wierzbickiej «key words» a kulturemy. Porównywanie języków – porównywanie kultur?*, „Prace Filologiczne”.
- Niewiara Aleksandra, 2010, *Kształty polskiej tożsamości. Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej (XVI–XX w.)*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Niewiara Aleksandra, 2018, *Uniwersalizm i relatywizm słów kluczy i pojęć kluczowych kultur słowiańskich*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych”, seria 13, t. 2, s. 215–224.
- Oksaar Els, 1988, *Kulturemtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Ożdżyński Jan, 1993, *Pojęcie „kulturemu” jako podstawowej jednostki derywacji stylistycznej*, „Stylistyka” 2, s. 173–185.
- Picchio Riccardo, 1958, „*Prerinscamento esteuropeo*” e „*Rinascita slava ortodossa*”, „Ricerche Slavistiche” 6, s. 185–199.
- Picchio Riccardo, 1995, *Latinitas Slaviae Romanae*, [w:] *Między Slavia Latina i Slavia Orthodoxa*, „Łacina w Polsce”, z. 1–2, red. Jerzy Axer, Warszawa: Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i w Europie Środkowo-Wschodniej – Uniwersytet Warszawski, s. 11–18.
- Picchio Riccardo, 1999, *Slavia orthodoxa i Slavia romana*, [w:] tegoż, *Studia z filologii słowiańskiej i polskiej*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 29–88.
- Pisarek Walery, 2002, *Polskie słowa sztandarowe i ich publiczność*, Kraków: Universitas.
- Rak Maciej, 2011, *Podhalańska śleboda a polska wolność*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, Studia Linguistica VI, s. 152–161.

- Rak Maciej, 2015a, *Co to jest kulturem?*, „LingVaria” X, z. 2 (20), s. 305–316. DOI: 10.12797/LV.10.2015.20.23.
- Rak Maciej, 2015b, *Kulturemy podhalańskie*, „Biblioteka LingVariów”, t. 19, Kraków.
- Rak Maciej, 2017, *Kulturemy – nowa perspektywa badań etnolingwistycznych*, „Tekst i dyskurs – Text und diskurs” 10, s. 217–227; http://tekst-dyskurs.eu/images/pdf/zeszyt_10/11_Rak.pdf.
- Rak Maciej, 2020, *Kul'turemy i onomastika*, [w:] *Onomastika Povolž'â. Materiały XVIII Meždunarodnoj naučnoj konferencii 9–10 sentjabrja 2020 goda*, t. 1, red. Nina Semënovna Gancovskaja, Vasilij Ivanovič Suprun, Kostroma: Kostromskoj gosudarstvennyj universitet, s. s. 120–125.
- Rak Maciej, 2021, *Kulinarne kulturemy – podhalańskie, polskie, słowiańskie. Zarys problematyki*, [w:] *Polskie kulinaria. Aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*, red. Renata Przybylska, Donata Ochmann, Kraków: Wydawnictwo Libron, s. 159–173.
- SD – *Slavjanskie drevnosti. Ètnolingvističeskij slovar'*, red. Nikita I. Tolstoj (red.), t. 1: A (*Avzug*) – G (*Gus'*), 1995; t. 2: D (*Davat'*) – K (*Kroški*), 1999; t. 3: K (*Krug*) – P (*Perepelka*), 2004; t. 4: P (*Pereprava čerez vodu*) – S (*Sito*), 2009; t. 5: S (*Skazka*) – Ja (*Jašerica*), 2012, Moskwa.
- SLSJ – *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław 1980.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska(-Bartmińska), t. I: *Kosmos*, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3: *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale*, Lublin 2012; t. II: *Rośliny*, cz. 1: *Zboża*, Lublin 2017; cz. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, Lublin 2018; cz. 3: *Kwiaty*, Lublin 2019; cz. 4: *Zioła*, Lublin 2019; cz. 5: *Drzewa owocowe i iglaste*, Lublin 2020.
- SSS – *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. I: A–E, red. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Splawiński, Wrocław – Warszawa – Kraków, cz. 1 (A–B) 1961, cz. 2 (C–E), 1962; t. II: F–K, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, Wrocław – Warszawa – Kraków, cz. 1 (F–H) 1964, cz. 2 (I–K) 1965; t. III: L–O, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, Wrocław – Warszawa – Kraków, cz. 1 (L–M) 1967, cz. 2 (N–O) 1968; t. IV: P–R, red. Gerard Labuda, Zdzisław Stieber, Wrocław – Warszawa – Kraków, cz. 1 (P) 1970, cz. 2 (Q–R) 1972; t. V: S–Ś, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1975; t. VI: T–W, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, cz. 1 (T–U) 1977, cz. 2 (V–W); t. VII: Y–Ż, red. Gerard Labuda, Antoni Gąsiorowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, cz. 1 (Y–Ż) 1982, cz. 2 (Suplement A–C) 1986; t. VIII: Suplementy A–Ż i indeksy, red. Gerard Labuda, Antoni Gąsiorowski, Andrzej Wędzki, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, cz. 1 (Suplement D–J) 1991, cz. 2 (Suplement A–Ż, indeksy Nomina i Loca) 1996.
- Styk Józef, 1986, *Ziemia, praca i wiejskie gospodarstwo domowe*, „Akcent” 7, nr 4, s. 156–164.
- Styk Józef, 1988, *Ewolucja chłopskiego systemu wartości. Analiza historyczno-socjologiczna*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Styk Józef, 1993, *Chłopski świat wartości. Studium socjologiczne*, Włocławek: Wydawnictwo Duszpasterskie Rolników.

- Styk Józef, 1999, *Chłopi i wieś polska w perspektywie socjologicznej i historycznej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Tambor Jolanta, 2008, *Mowa Górnoślązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Val'ter Harry, Mokienko Valerij, 2005, „*Homo alcoholicus*” v russkoj jazykovej kartine mira, [w:] *Słowo. Tekst. Czas VIII: Człowiek we frazeologii i leksyce języków słowiańskich / Čelovek vo frazeologii i leksike slavjanskih jazykov / Der Mensch in der Phraseologie und Lexik der slawischen Sprachen. Materiały VIII Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Szczecin, 27–28 maja 2005 r.)*, red. Michaił Aleksiejenko i Mirosława Hordy, Szczecin: PRINT GROUP Daniel Krzanowski, s. 48–64.
- Vermeer Hans J., Witte Heindrun, 1990, *Mögen Sie Zistrosen? Scenes & frames & channels im translatorischen Handeln*, Heidelberg: Groos.
- Wierzbicka Anna, 1990, *Duša (soul), toska (yearning) and sud'ba (fate). Three key concepts in Russian language and Russian culture*, [w:] *Metody formalne w opisie języków słowiańskich*, red. Zygmunt Saloni, Białystok: Dział Wydawniczy Filii UW w Białymstoku, s. 13–36.
- Wierzbicka Anna, 1992, *Semantics, culture and cognition. Universal human concept in culture – specific configuration*, New York/Oxford: Oxford University Press.
- Wierzbicka Anna, 1999, *Język – umysł – kultura. Wybór prac*, red. Jerzy Bartmiński, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wierzbicka A., 2007, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zarzycka Grażyna, 2019, *Kulturremy polskie – punkty widzenia, techniki ich wydobywania i negocjowania. Stosowanie perspektywy etnolingwistycznej w glottodydaktyce polonistycznej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców” 17, s. 425–441.

Streszczenie: We wstępnej części artykułu przybliżono polskie prace dotyczące kulturremów i wskazano procedurę badawczą umożliwiającą typowanie tych jednostek etnolingwistycznych. W pierwszej części jako kulturremy gwarowe wskazano: *ROBOTĘ, ZIYMIE, BIYDĘ, GLÓD, ŚLEBODĘ, HONÓR, KRZYŻ, PANA BOGA, PANA JEZUSA, MATKĘ BOSKĄ, KSIYNDZA, PANA, GORZĄLKĘ i CHLYB*. Do kulturremów ogólnopolskich zaliczono: *PANA BOGA, PANA JEZUSA, MATKĘ BOSKĄ, KRZYŻ, PRACĘ, HONOR, BOHATERSTWO, ODWAGĘ, PRAWOŚĆ, WOLNOŚĆ, POLSKĘ, WISŁĘ, CZĘSTOCHOWĘ, KRAKÓW, WARSZAWĘ, BIEDĘ, CHLEB i WÓDKĘ*. Jeśli idzie o kulturremy słowiańskie, to jest to zasób najuboższy: *PAN BÓG, PAN JEZUS, MATKA BOSKA, KRZYŻ, PRACA, WOLNOŚĆ, HONOR, CHLEB, SŁOWIANIN i WÓDKA*.

Słowa kluczowe: kulturremy; etnolingwistyka; gwary polskie; język polski; Słowiańszczyzna